

RECENZIE

KOLLÁROVÁ, Ivona. *LANDERER. Vydavateľ v premenách 18. storočia*. Bratislava: LIC, 2022. 104 S.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2024.72.2.8>

Ostatná publikácia z pera Ivony Kollárovej, známej slovenskej odborníčky na staršiu knižnú kultúru v priestore dnešného Slovenska, približuje fenomén „Landerer“ v kontexte typografickej produkcie v dobovom Pressburgu a Uhorsku druhej polovice 18. storočia. Rodina Landererovcov predstavovala v živote a kultúre starého Pressburgu neprehliadnuteľnú veličinu: Johann Michael Landerer – pre Slovákov Ján Michal Landerer – (1725 – 1795), syn etablovaného budínskeho kníhtlačiarja Johanna Sebastiana Landerera, ktorý sa začiatkom 18. storočia presťahoval z Bavorska do Uhorska. V Pressburgu z peňazí z dedičstva po otcovi v roku 1750 odkúpil tlačiareň od rodiny Johanna Paula Royera (1684 – 1736), ktorý zas pochádzal zo Salzburgu. Z upadajúcej royerovskej tlačiarne vytvoril moderný prosperujúci podnik a súčasť landererovského tlačiarenského impéria (Landererovci vlastnili aj tlačiarne v Trnave, Budíne, Pešti a Košiciach). V pressburskom prostredí viedli tlačiareň po tri generácie. Landerer vydával tiež prvý nemeckojazyčný denník v Uhorsku *Pressburger Zeitung* (od r. 1764 – noviny prežili až do roku 1929) a krátky čas aj *Presspúrske nowiny* v predpisovnej slovenčine (1783 – 1787). Landererova produkcia je považovaná „za to najkvalitnejšie, čo na našom území v 18. storočí vzniklo, hoci kvalita kníh je rôznorodá a predstavuje škálu od nenáročných vydaní až po špičkové“ (s. 24).

Že tlačiarenské remeslo bolo a je nielen zdrojom obživy, ale aj verejným fenoménom, symbolom slobody a uplatnenia a aj dejiskom disciplinácie a kontroly, je všeobecne známe. O tom všetkom sa dočítame aj v novej knihe. Autorka svojou prácou však nepredkladá nejakú tradičnú biografiu jedného, i keď historicky významného typografa, ba ani kolektívnu biografiu landererovského tlačiarenského rodinného klanu, ani prosopografiu typografov doby. Kniha je autorkinou bilanciou a metodologickým výstupom jej predošlých historických výskumov a prác, ktoré hermeneuticky sledovali výstupy a stopy typografického remesla na území neskoršieho Slovenska, s ťažiskom na západnom Slovensku, resp. v dnešnej Bratislave. Táto reflexia teda do značnej miery završuje autorkin exkurz dejinami typografie a typografického média od tereziánskeho veku cez rozbúrenú jozefínsku etapu až po reakciu a paranoidnú disciplináciu za vlády Františka II. Habsburského s dosahmi cez prelom osemnásteho do devätnásteho storočia, trasu vytýčenú aj jej zásadnými prácami: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche* (Bratislava 1999), *Vydavatelia v 18. storočí: Trilógia k dejinám typografického média* (Bratislava 2006), *Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ: Typografické médium v jozefínskej dobe* (Bratislava 2013) – v doplnenom nemeckom vydaní *Freier Verleger – denkender Leser, Das typografische Medium in josephinischer Zeit im Kontext des slowakisch-oberungarländischen Umfeldes* (Gera 2017) – a naostatok *Tajne! Nebezpečná myšlienka a netransparentnosť komunikačných sietí v čase nepokoja 1789 – 1799* (Bratislava 2020). K veľkým prácam sa pridružuje sled odborných štúdií a populárnovedných článkov,

ktoré dopĺňujú mapovanie terénu dejín typografického média v slovenských a hornouhorských dejinách.

Čitateľovi možno odporučiť siahnuť po tejto najnovšej práci prv než sa pustí na veľkú cestu cez autorkine veľké faktografické práce. Svojou výstavbou, ako napovedajú názvy kapitol, umne mapuje problematiku v celostnosti a poskytuje prierez všetkými ťažiskovými témami: *Prológ alebo ako písať o dejinách tlačiarne, Medzi tlačiarňou a mestskou radou, Život tlačiarne, Monopol tlačiť a predávať, Konkurenti a konflikty, Bitka o bestseller, Čitatelia a strach z čítania, Od tlače k nakladateľstvu, Pre verejné dobro?, Cenzúra a utajovanie*.

Hneď na úvod autorka poukazuje na cyklickosť tradičného postupu v historiografii, k všeobecne uvádzaným a akceptovaným výborným podmienkam kníhtlačiarstva v Pressburgu druhej polovice 18. storočia pristupuje analyticky so zámerom

„nazrieť pod povrch téz, ktoré sa v istom momente stávajú frázami. Dobré podmienky a rozvoj vieme dnes preukázať najmä vďaka tradícii tvorby bibliografických súpisov, v podstate zoznamov titulov kníh, ktoré sa zachovali v historických knižniciach. Tieto zápisy sú výsledkom výskumu a následne sa stávajú jeho prameňom, a to je v metodologickom ohľade tak trochu podozrivé. Bibliografie sú a navždy zostanú neúplné. Listy, cenzorské záznamy či staršie zápisy odhaľujú, že tlačiarne vytlačili mnoho iných kníh, ktoré sa nezachovali“.

Rovnako tiež musíme prihliadať k „bibliograficky bezprizorným“ knihám (bez vydateľských údajov alebo so sfaľovaným impresom), brožúram, pamfletom, letákom atď. K nim „musíme ešte priradiť veľkú skupinu tzv. jarmočnej produkcie“. Takéto jedno- či dvojstranové malé tlačce

„boli dôležitým komponentom ľudovej kultúry a predpokladáme, že ich výroba predstavovala násobky toho, čo máme dnes k dispozícii. Bibliografická štatistika je teda len presným súčtom nepresných čísel a spoznaná elitná typografická kultúra je len špičkou ľadovca“ (s. 20).

Autorka uvádza čitateľa do imaginárneho priestoru – predstavuje pôsobenie a vybavenie dobovej tlačiarne s ohľadom na zachované pramene a získané poznatky k Landererovmu podniku. Popisuje fungovanie tlačiarne ako inštitúcie so sociálnou štruktúrou, jej potrebné vybavenie aj rekonštruovateľné ohlasy k podniku, jeho produkcii, jeho povesti aj k jeho majiteľovi. Na tlačiareň nadväzovala na jednej strane sieť spolupracovníkov (výtvárnici, rytci, ilustrátori atď.) a pridružené profesie (napr. externí korektori), na druhej strane bola v 18. storočí

„zreteľná tendencia tlačiarov kumulovať funkcie v rámci vydateľského komplexu a obsiahnuť okrem kníhtlačiarскеj a vydateľskej činnosti aj príbuzné domény – kníhviazačstvo, kníhkupectvo, prípadne ako pozorujeme u Jána Michala Landerera, aj písmolejárstvo. Takéto tendencie narážali na legislatívne obmedzenia a odpor konkurentov“ (s. 25) a predstavovali neustále výzvy vo vzťahu ku konkurencii i k štátu.

Činnosť tlačiarne a vydavateľské aktivity zrkadlili stav gramotnosti a osvety v spoločnosti a bez tejto matrice sa nedá ich aktivita uchopiť. No ani zo samotnej schopnosti čítania písaného textu ešte nevyplývala sloboda a záľuba čítania, naopak, verejný priestor sa zaplnil diskurzom o nebezpečných účinkoch čítania a potrebe jeho regulácie. Autorka výstižne načrtáva vývojovú črtu, ktorá sa podieľala na tomto procese: prechod od schopnosti čítania v prostredí určitej malej vzdelanej elity k pomaly nastupujúcej mase a masovej kultúre ruka v ruke s konzervatívnym a opatrníckym diskurzom o čitateľských pomeroch. Otázka regulácie a kontroly mu dominovala, „*eliminovanie odchýlok od schválenej vierouky a metafora prívalu kníh, teda obraz biblickej potopy, symbolizujúci nadbytok nového a zároveň zlého, pričom starého bolo primerané a bolo »dobré«*“, – ako sviežo nám to pripomína verejné diskusie na dnešnej slovenskej politickej scéne zaplnenej národným folklórom patetických „tradičných hodnôt“! – a riešenie sa hľadalo (ako sa to neprekvapujúco podobne rieši v podstate dodnes) „*kontrolou a selekciou kníh, v zmysle »všetci nemôžu čítať všetko«, resp. čítať sa má len to, čo je mravné a v zhode s náboženstvom*“, ktoré sa stalo ideologickým kánonom a nástrojom selekcie informatívneho čítania: „*S ďalším vývojom, a najmä vývojom nových žánrov sa pole lektúry komplikovalo do tej miery, že sa v ňom ťažko orientovali aj tí, ktorí mali určovať pravidlá.*“ Vznikali „*čitateľské návody – nečítať priveľa a vedieť si vybrať*“, operovalo sa metaforou jedu a protijedu, potrebou selektovať texty, ako aj potrebou „*rozpoznať v nich nebezpečné, toxické miesta a prípadne proti nim použiť protijed*“, a za najvhodnejší protijed sa považovala práve zbožnosť... Tento naratív v pretransformovanej podobe vrástol aj do širokého osvietenského diskurzu, v ktorom téma slobody prejavu a tlače bola jedným z nosných pilierov: „*Strach z nekontrolovaného čítania, hoci bol stále preukázateľný, ustúpil aspoň na isté obdobie formovaniu konštruktu premýšľajúceho čitateľa, ktorý číta preto, aby si skvalitnil svoj psychický, duchovný, profesionálny či praktický život*“ (s. 55) – epizódne vybočenie, ktoré v retrospektíve osvietenskú históriu necháva vyznieť ako takmer banálnu historku, po ktorej nasleduje dobové poučenie z krízového vývoja, odôvodňujúce vo verejnom diskurze potrebu utužiť pomery vo vyššom záujme verejného poriadku, a dlhý vek pritužnutia pomerov.

Mikrosvet tlačiarne je otláčkom matrice, ktorú vyprodukoval makropriestor spoločnosti. Z veľkoleposti osvietenského programu napokon zostal odlesk provinčného osvietenectva a namiesto zlomu v mene nového veku rozumu a pokroku konzervatívna evolučná kontinuita:

„charakter produkcie nesignalizuje príchod osvietenstva, ale akoby zrkadlil vrcholiace baroko. To, čo sa dostalo do rúk najväčšej časti uhorskej populácie, predstavuje relatívne krátky zoznam pozostávajúci z katechizmu, modlitebnej knižky, spevníka a kalendára. Situácia sa menila len postupne a tieto zmeny možno pozorovať predovšetkým v mestskom prostredí. Na vidieku sa nezaujem o čítanie udržal až do konca 18. storočia“ (s. 56).

Vyslanie kultúrnohistorickej sondy so zámerom priblížiť dnešnému čitateľovi fenomén Landerer je v konečnom dôsledku v istom zmysle rozporuplný podnik. Čitateľ očakávajúci za názvom knihy „Landerer“ nejakú obsiahlu biografiu Landerera (ponechajme tu bokom otázku, ktorého vlastne z celého rodinného klanu) zostane zrejme

neuspokojený. Autorka vyzdvihuje a skúma spoločné komunikačné vzorce, pôsobenie spoločenského média (tlače) v rozvoji čoraz masovejšej kultúry, nárast zložitosti verejného diskurzu a adaptívne stratégie mediálnych profesionálov podmienené okolnosťami skúmania disciplinárnych káuz. Landerer je tu pre nás známy neznámy, vyčnievajúci monolit v toku udalostí doby, je „konvergentným bodom tohto diania a naopak – je bodom rozbiehavosti mediálnych javov“. Je plochou, na ktorú sa premieta kultúrnohistorické (s)poznatie „jeho doby“, ako sa zvyknú dodatkom ukotvenia (napr.: ...v kontexte svojej doby) označovať kultúrno- a sociálnohistorické biografie v podtituloch.

„A niekde nad tým je jeho príťažlivo zložitá osobnosť,“ prístupná pochopeniu cez „subjektívne zmienky v tretej osobe ovplyvnené úskaliaми vydavateľského sveta [...]. Jeho pohľad na udalosti nepoznáme. Nemáme k dispozícii nijaký jeho list, okrem tých, ktoré písal dozorným orgánom[,] a ešte formálnejšej komunikácie vo veci objednávok, zásielok a účtov. Zachovalo sa len niekoľko listov adresovaných jemu. O jeho živote, prežívaní, ambíciách, súkromí nevieme takmer nič.“ (s. 97)

Ako potom písať o historickej osobnosti ako osobe? Zachovala sa nám nanajvýš Landererova vydavateľská produkcia. „Všetky zmienky o jeho podnikoch sú sprostredkované, nezachovalo sa vybavenie tlačiarne, nijaké účtovníctvo a ani iné dokumenty.“ (s. 98) O dejinách tlačiarne a tlačiaru píše autorka napokon spôsobom vnímania v kontextoch dobového čitateľstva a mediálnej kultúry, v horizonte prehistórie autorského práva v Uhorsku, ako aj z pohľadu čoraz viac byrokratizovanej cenzúry aj kompenzačného utajovania, v spleti záujmov a horizontov jednotlivých aktérov v kvase mediálnej sféry druhej polovice 18. storočia. Katalyzátormi boli bezpochyby jozefinizmus, osvietenstvo, jozefínska reforma cenzúry, racionalizmus. Neprehliadnuteľné sú

„vzdelávacie koncepty nielen v podobe školskej reformy, ale aj v podobe vzdelávania širších vrstiev obyvateľstva a snahy tzv. ľudových osvietenecov dostať knihu na nečítajúci vidiek. Osvietenec videl v knihe nástroj vzdelávania ľudí, kníhtlačiar a knihkupec zárobok, prípadne objekt dotlače. Pre čoraz viac autorov sa písanie stávalo spôsobom obživy. Všetci mali víziu čitateľa. Bol to objekt osvietenských úsilí alebo marketingový konštrukt“.

Proti ideálu slobody tlače stál rigidný systém – i keď prechodne uvoľnenej – cenzúry, ktorá dozerala, kontrolovala a rozhodovala o spornosti a škodlivosti textov a reglementovala činnosť tlačiarov: „bol tu cenzor a jeho svet vhodného a nevhodného čítania. Tiež mal svoj projekt čitateľa a bol založený najmä na kategórii vhodnej a nevhodnej lektúry“, skúmanie cenzúry a jej dobových prameňov je „jedna z možných ciest nepriamo vedúcich k pochopeniu pojmu recipienta v tomto období“ (s. 57).

Perspektívy pohľadov môžeme aj otočiť a fókus presunúť na druhú stranu, resp. jednu z ďalších strán:

„Keď zbváme kníhtlačiarstvo 18. storočia naratívov verejného prospechu a kultúrneho rozvoja, stanú sa »odbyt« a »zisk« centrálnymi kategóriami. Takéto vnímanie má svoje opodstatnenie a interpretačné možnosti. Umožňuje vnímať, že v prvom desaťročí Landererovho podnikania, teda roky pozdvihovania spustnutého Royerovho podniku, produkuje tlačiareň najmä »zaručené« tituly ako modli-

tebné knižky a kalendáre, a takmer výhradne v cudzom náklade. Situácia sa počas desaťročí menila len postupne. Do komunikačného priestoru sa čoraz častejšie dostávali obsahovo i typograficky kvalitné diela, vydané v náklade prosperujúceho podniku.“ (s. 77)

Ivona Kollárová svojou knihou poskytuje ucelený pohľad na typografickú kultúru zaujímavej a prelomovej doby v prostredí „okolo“ významného tlačiara, ktorý bol tiež spoločenským fenoménom a honoráciou mesta. V obrátenej perspektíve osobnosti a (jej) doby poskytuje plastický obraz dobového kontextu a (podľa možnosti) jednej (jej) osobnosti – aj z mála sa potom podarí navariť chutnú literatúru. Kniha je písaná živým pútavým jazykom, je vyváženou zmesou potrebnej faktografie, metodologických zamyslení a objasňujúcich dedukcií. Ak si tento žáner zaslúži nejaké pomenovanie, možno ho nazvať napr. trpezlivým úvodom do problematiky typografickej kultúry 18. storočia – trpezlivým s ohľadom na dnešného čitateľa, keďže autorka sa tu objasňuje a obsérne zamýšľa a rozoberá postuláty i rekonštrukcie, pojmy i dobové súvislosti, o ktorých vo svojich predošlých prácach predpokladala, že sú známe čitateľovi alebo sa o nich zmieňovala stručne a len ak to bolo v kontexte žiaduce. Knihu preto možno odporučiť aj čitateľom, ktorí sa ešte len snažia zorientovať v problematike a kontexte: kníhtlačiar Landerer so svojimi všestrannými aktivitami je tu našou vďačnou projekčnou plochou epochy. Ako vydavateľ, podnikateľ, člen mestskej rady nám otvára mnohé dimenzie doby a na tejto ploche „*môžeme pozorovať mediálnu sféru 18. storočia, vnímať zákutia našich kultúrnych dejín a zachytiť záblesk minulosti prinášajúci zážitok našej prítomnosti*“ (s. 99), pričom reálna osoba „Landerer“ napokon ustupuje pred presilou (svojej) doby do úzadia.

Peter M. Zigman
(Friedrich-Schiller-Universität Jena, Arbeitsgruppe Biologiegeschichte)

ICKX, Johan. *ODTAJNĚNÉ ARCHIVY VATIKÁNU. PAPEŽ PIUS XII. a ŽIDÉ.*

Praha: Euromedia Group, 2022. 366 s.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2024.72.2.9>

Publikácia belgického autora J. Ickxa rozširuje počet prác, ktoré z viacerých pohľadov a z rozdielnych dôvodov, no aj v nerovnakej odbornej kvalite skúmajú diplomatické alebo iné aktivity Vatikánu v čase druhej svetovej vojny. Jej prvoplánovým zámerom je, ako to naznačuje podnadspis knihy, osvetliť postoje pápeža Pia XII. a Svätej stolice k osudom židovských obyvateľov na území III. ríše, resp. v krajinách, ktoré boli ňou priamo okupované alebo boli jej satelitmi, vrátane Slovenska, ktorému je v publikácii venovaná samostatná kapitola. Netreba zdôrazňovať, že je to veľmi zložitá téma, ktorá už celé desaťročia púta na seba pozornosť výskumníkov z viacerých oblastí spoločenských vied, ale aj širšej verejnosti. Ickxova práca svojím obsahovým zameraním a najmä netradičnou formou pokračuje, raz viac, inokedy menej úspešne, v rozkrývaní tejto citlivej problematiky.